

TANULMÁNYOK

PÁL GÁBOR

Farsang a parlamentben – Egy törvényhozást modellező játékos oktatási esemény antropológiai szemléletű elemzése

A tanulmány a Mint-a-Parlament elnevezésű oktatási program egyik eseményének antropológiai szemléletű elemzését kínálja. Az írás ebből adódóan több ponton is eltér a parlamentkutatás kanonikus szakirodalmától: mind témáját, mind megközelítését, mind műfaji megformáltságát tekintve különbözik a területen bevettnek számító munkáktól. A tanulmány alapját képező kutatás négy vezérelv mentén zajlott. Ezek a következők: a terepen szerzett tapasztalat elsődlegessége; a kisléptékűség; a társadalmi jelenségek archaikus és szimbolikus aspektusaira irányuló figyelem; valamint az értelmezés kiemelt szerepe. A vizsgálat metodológiai szempontból az etnográfiai megfigyelés, a tudományos célú csoportos interjúfelvétel, az esettanulmány-készítés, és a grounded theory elemeit ötvözte. A törvényhozás modellezésére épülő képzési esemény ebből a nézőpontból szemügyre véve, ebben a módszertani megközelítésben vizsgálva világi rítusként ragadható meg és írható le. Mind a helyszínen szerzett észleletek, mind a csoportos interjú tapasztalatai alapján kijelenthető, hogy az esemény mélyebb funkcióval (is) bírt, intenzív szimbólumhasználatot (is) magában foglalt, és sajátos többletjelentéssel (is) rendelkezett a résztvevők számára. Az elemzés központi megállapítása, hogy a Mint-a-Parlament farsangi rituáléként (is) értelmezhető. A jelen levő fiatalok ruházata azt mutatta, hogy a szimuláció idejére az esemény farsangi-rítusszerű logikáját felismerve és követve „politikuszjelmezbe” bújtak. Ennek érdekében az „egyenruhás” és a „jól öltözött” ember maskaráját vették magukra. A részt vevő egyetemi hallgatók farsangi öltözeke arra utalt, hogy átváltozásuk során a képviselői lét egy specifikus szereprétegét, a „törvénygyárban dolgozó szakember” figuráját igyekeztek életre kelteni.

1. Bevezetés: a vizsgálat tárgya, szemlélete és módszertana

2022. május 12-én reggel megközelítőleg száz hazai egyetemista lépett be az Ország-ház épületébe. Útjuk egyenesen a (volt) Főrendiházi ülésterembe vezetett. Itt, a kísé-
rőkkel folytatott rövid egyeztetést követően helyet foglaltak: öt tömbbe tömörülve
töltötték meg a patkó alakban elhelyezett padsorokat, birtokba vették a szónoki pul-
pitust és az elnöki emelvényt. A nap folyamán a fiatalok megfordultak a más esetek-
ben az országgyűlési bizottságok munkájának otthont adó főemeleti és földszinti

termekben, frissítőt, kávét, és könnyű szendvicsebédet fogyasztottak a félemeleti körfolyosón, és különösebb elfogódottság nélkül használták a díszes mellékhelyiségeket is. Mindeközben meglehetősen sokat beszéltek: vitatkoztak, magyaráztak, érveltek, kérdeztek, válaszoltak. Helyenként felnőtteken komoly mimikával és hanghordozással kísérték a szavaikat, helyenként hevesen gesztikuláltak, helyenként kamaszos felszabadultsággal nevetgéltek. A megbeszélések során szinte végig vastkos paksamétákat tartottak maguk előtt; azokat böngésztek, azokba meredtek, azokat lengették, azok felett hajoltak össze időnként pusmogva. A nagyobb közönség előtt elhangzott megszólalásaik nyomán rendre taps harsant az ülésterem egyik, vagy másik végéből; időnként azonban elégedetlen morgás is hallatszott. Az elnöki emelvényen ülő fiatal néhányszor az előtte elhelyezett csengő megszólaltatásával igyekezett figyelmeztető, rendre és csendre utasító jelzést leadni a vitába túlságosan is belefeledkező feleknek. Több ízben szavaztak kézfeltartással, illetve a szavazógép alkalmazásával. A szavazások eredménye vegyesen váltott ki elégedettséget, illetve értetlenséget, apátiát, és gúnyos derűtséget a jelen levőkből. Az utolsó szavazást követően, illetve a nap végén egyesek vidáman, mosolyogva, míg mások lógó orral, megnyúlt ábrázattal távoztak.

A fentiekben (csupán szikáran) leírt esemény a Mint-a-Parlament elnevezésű oktatási program egyik foglalkozása volt.¹ Mint ilyen, elsősorban arra szolgált, hogy az egyetemi hallgatók játékos formában, a törvényhozás folyamatának modellezésével, egy irányított szimuláció keretei között intenzíven és eredményesen tanuljanak; tartósan megmaradó jogtechnikai-jogalkotási ismereteket, politikai-állampolgári kompetenciákat szerezzenek. Emellett lehetőségük nyíljon a „helyes vitakultúra elsajátítására”, kommunikációs készségeik fejlesztésére, illetve bizonyos attitűdjeik erősítésére, így „nyitottságuk növelésére” is.² Az oktatási program 2013 tavasza óta fut, félévente egy-egy rendezvénnyel. Az események kezdetben kétnaposak voltak, majd a későbbiekben (a felkészítést szolgáló tréningnap elhagyásával) egynaposra alakultak. A programon részt vevő csapatok eleinte jellemzően a nagyobb egyetemek jogi, igazgatási, és államtudományi képzéseiben tanuló hallgatókból verbuválódtak, majd megjelentek a vegyes összetételű, illetve a fentiektől kifejezetten eltérő képzési háttérű csoportok is. A Mint-a-Parlament program résztvevői saját maguk találják ki (fiktív) pártjuk nevét, logóját, arcukat; ők alakítják ki frakciójuk ideológiai és/vagy szakpolitikai profilját; ők szövegezik meg a tárgyalásra szánt törvényjavaslatokat, és alkotják meg a módosító javaslatokat. A játékos szimulációra épülő foglalkozások stabil, mondhatni kötelező elemei: egy plenáris ülés általános vitával, bizottsági ülés részletes vitával, frakcióülés, zárószavazás és sajtótájékoztató.³

¹ Lásd ehhez KEREKES Margit – ANDRÁSI Réka: „Az Országgyűlés Hivatala törvényhozást modellező ifjúsági programjai” *Parlamentari Szemle* 2020/2. 155–170.

² Lásd Kerekes – András (1. l.) 157.

³ Lásd KEREKES – ANDRÁSI (1. l.) 159–170.

Jelen sorok szerzője az említett napon, 2022. május 12-én maga is ott volt az Országházban, és megfigyelést végzett.⁴ A terepmunka során szerzett észleleteket kiegészítette az egész oktatási program szakmai céljait, szervezési-lebonyolítási elveit, és eddigi tapasztalatait összegző források feldolgozásával, valamint a szakmai és szervezeti háttér, illetve a történeti és intézményi kontextus feltárásával. Ezt követően elméleti sejtéseit erősítendő, csoportos interjút készített őt, az eseményen részt vett hallgatóval.⁵ A vizsgálat utolsó fázisában az összegyűjtött kvalitatív, szöveges adatokat a menet közben kialakított elméleti keret konceptualizációs logikájához illeszkedő interpretatív elemzésnek vetette alá.

Ezt a kutatást metodológiai szempontból a *terepen szerzett tapasztalat elsődlegessége* (vagyis az előzetes elméleti feltevésektől és szempontoktól mentes megismerésre való törekvés), a *kisléptékűség* (vagyis egyetlen eset holisztikus megközelítésű, mikroszkopikus alaposságra törekvő vizsgálata), a *társadalmi jelenségek archaikus és szimbolikus aspektusaira irányuló figyelem* (3), valamint az értelmezés⁶ *kiemelt szerepe* (4) határozta meg.

Jelen tanulmány ennek a kutatásnak az eredménye. A vizsgálat a fenti alapelvek mentén zajlott; ezek együttese adta a téma elemzésének „antropológiai szemléletét”. A kutatás elemei ugyanakkor megfeleltethetők bizonyos kevésbé specifikus, szélesebb körben alkalmazott társadalomtudományi metódusoknak. Módszertani értelemben ugyanis tulajdonképpen az *etnográfiai megfigyelés*,⁷ a tudományos célú csoportos *interjúfelvétel*,⁸ az *esettanulmány-készítés*,⁹ valamint a szigorúan induktív úton, az empiriától az elméletalkotás felé haladó *grounded theory*¹⁰ eljárásai képezték a vizsgálat *vázát*. Az antropológiai szemlélet emellett, mivel pusztán nézőpontként, megközelítésként jelent meg, kellő játékeretet hagyott a vállalkozás számára: érvényesítése nem igényelt reflektált állásfoglalást bizo-

⁴ Hivatalosan kísérőtanárként lépett be az NKE-n tanuló hallgatók csapatával.

⁵ Az interjúalanyok mindannyian az NKE – egymást ismerő – hallgatói voltak. A beszélgetés online platformon, a kutatás elméleti sejtéseikhez igazodó kérdéssor mentén, féligstrukturált, közepesen direktív és moderált formában zajlott.

⁶ Lásd ehhez Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (Budapest: Osiris 2001); vö. ZENTAI Violetta: „Politikai antropológia: a politika antropológiája” in ZENTAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. (Budapest: Osiris 1997) 10.

⁷ Ld. erről Julie SCOTT-JONES – Sal WATT (eds.): *Ethnography in Social Science Practice* (London: Routledge 2010).

⁸ Ld. erről James H. FREY – Andrea FONTANA: „The group interview in social research” *The Social Science Journal* 1991/2. 175–187. Bár az interjúalanyok egy meghatározott résztvevői körből (az NKE hallgatói közül) kerültek ki, és nemcsak a feltett kérdésekre válaszoltak, hanem egymás felvetéseire is reagáltak, az alkalmazott eljárás szigorú értelemben mégsem tekinthető fókusz-csoport-vizsgálatnak. Ez ugyanis a csoportos interjúk egyik specifikus típusa, amelynek bizonyos karakterjegyei nem jelentek meg a vizsgálatban. Ld. erről VICSEK Lilla: *Fókuszcsoport* (Budapest: Osiris 2006).

⁹ Ld. erről Robert K. YIN: *Case Study Research and Applications. Design and Methods* 6th ed (Thousand Oaks: Sage 2017); illetve PÁL Gábor: „Kvalitatív esettanulmány és diskurzuselemzés” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi kutatások: Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris – MTA TK 2020). 461–475.

¹⁰ Ld. erről Kathy CHARMAZ: *Constructing Grounded Theory* 2nd ed (London: Sage 2014).

nyos, diszciplináris szempontból lényeges tudományelméleti és metodológiai kérdésekben.¹¹

Bár a gyakorlati jellegű, játékossá tett, illetve szimulációs eszközöket alkalmazó politikaoktatásnak egyre kiterjedtebb irodalma van,¹² már jóval kevesebb munka akad, amely a politikai ismeretek átadásával, illetve az állampolgári neveléssel kapcsolatban az antropológiai nézőpontot képviselné.¹³ Az itt olvasható elemzés tehát, amely egy törvényhozást modellező játékos oktatási eseményt ilyen megközelítésben vizsgál, ha nem is teljességgel előzmények nélküli, azért több tekintetben újszerűnek mondható.

2. Játék és oktatás az Országház falai között: egy világi rituálé anatómiája

Már említettük, hogy az antropológiai szemléletű kutatások egyik megkülönböztető jegye a társadalmi jelenségek *archaikus és szimbolikus aspektusaira* irányuló figyelem. Az ilyen megközelítésű vizsgálatok a régóta létező elemeket, struktúrákat és funkciókat keresik a jelenkori viszonyok között (is), valamint a mélyebb értelmet, a többletjelentéseket vizslatják a pusztán praktikus és célorientált összetevők helyett. A Mint-a-Parlament elnevezésű játékos oktatási esemény ebből a nézőpontból alapvetően *világi rítusként* ragadható meg és írható le.

A *ritus*, vagy *rituálé* jelenségkörének igen gazdag és szerteágazó antropológiai¹⁴ és szociológiai¹⁵ irodalma van. Emellett meglehetősen gyakran szerepel politikai események és cselekvések elemzésében.¹⁶ A parlamentekkel foglalkozó antropológiai szemléletű munkáknak különösen kedvelt, visszatérő eleme a törvény-

¹¹ Így például az antropológiai megközelítés modern társadalmi és kulturális jelenségekre való alkalmazásának korlátaira, a „terep” mibenlétére, vagy a leírás kívánatos „sűrűségére” vonatkozóan. Ld. ezekre vonatkozóan GEERTZ (18. lj.) 194–226; 324–343; 397–415.

¹² Lásd pl. Eric C. SANDS – Allison SHELTON: „Learning by Doing: A Simulation for Teaching How Congress Works” *PS: Political Science & Politics* 2010/1. 133–138; Edmund HANDBY: „Classroom Games to Teach Contemporary Political Theory” *Journal of Political Science Education* 2021/1. 23–31; Edward F. KAMMERER Jr. – Brenden HIGASHI: „Simulations Research in Political Science Pedagogy: Where is Everyone?” *Journal of Political Science Education* 2021/1. 142–147.

¹³ Ld. pl. Bradley A. U. LEVINSON: „Toward an Anthropology of (Democratic) Citizenship Education” in Bradley A. U. LEVINSON – Mica POLLOCK (eds.): *A Companion to the Anthropology of Education* (Hoboken, NJ: Blackwell 2011) 279–298.

¹⁴ Lásd elsősorban Arnold van GENNEP: *The Rites of Passage* (London: Routledge: 2004 [1960/1908]); Victor TURNER: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure* (London: Aldine 2008 [1969]); Victor TURNER: *From ritual to theater: The human seriousness of play* (New York: PAJ Publications 1982); Barry STEVENSON: *Ritual. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2015).

¹⁵ Lásd mindenekelőtt Emile DURKHEIM: *A vallási élet elemi formái* (Budapest: L'Harmattan 2003 [1912]); és Robert BOCOCK: *Ritual in Industrial Society. A Sociological Analysis of Ritualism in Modern England* (London: George Allen & Unwin 1974).

¹⁶ Lásd pl. David KERTZER: *Ritual, Politics and Power* (New Haven – London: Yale University Press, 1988); François FORET: „European Political Rituals: A Challenging Tradition in the Making” *International Political Anthropology* 2010/1. 55–77.

hozó-vitatkozó intézményi működés rituális/ritualizált mozzanatainak görcső alá vétele.¹⁷

Bár a rítus fogalmának meghatározása diszciplínaként, irányzatokként, iskolaként, sőt szerzőnként is eltérő, bizonyos közös pontok azért fellelhetők. Ilyen konszenzuális megállapításnak tekinthető, hogy a kifejezés nem csupán a transzcendens erőkkkel való kapcsolattartásra irányuló cselekedetekre, illetve a tradicionális társadalom közösségi interakcióiba beágyazott tevékenységekre alkalmazható. A rítus, illetve a rituálé fogalmát az elemzők túlnyomó többsége kiterjeszhetőnek tekinti a *par excellence* vallásos tartalom nélküli aktusokra, és a modernitás individualizálódott közegében folytatott cselekvésekre is. A másik közös pont, hogy a terminus nem kizárólag a szándékoltan és kiemelkedően ünnepélyes jellegű, minden szempontból ceremoniálisan zajló eseményeket hivatott lefedni. A hétköznapibbnak tűnő, kevésbé formalizált cselekedetek, és a résztvevők által csak félig-meddig ünnepinek tekintett alkalmak éppen úgy beférnek a fogalom ernyője alá. Ebből adódóan az elnevezést a kurrens társadalmi és politikai folyamatok vizsgálata során nemcsak a vallásos szertartásokra utaló analógiaként, vagy a régebbi korok viszonyaival párhuzamot vonó értelmezési keretként, hanem a tárgyterület sajátosságainak ténylegesen megfelelő leíró-elemző kategóriaként lehet használni. És nem is csak a ritkán sorra kerülő, egyedi, extravagáns, kiemelkedő jelentőséggel bíró események vizsgálatába lehet bevezetni, hanem a mindennapok rendjébe némileg jobban beágyazott történésekébe is. A rítus, illetve a rituálé fogalma ennek megfelelően komoly jelentőségre tett szert többek közt a sport,¹⁸ a populáris kultúra,¹⁹ a médiafogyasztás,²⁰ vagy a családi élet²¹ társadalomtudományi elemzésében.

A rítusok tehát a modern viszonyok közepette, félig-meddig hétköznapiinak tűnő, szekuláris formákban is tovább élnek. A fogalom lehető legtagabb meghatározását véve a „rendszeresen végzett” (1), „valamilyen többletjelentést, szimbolikus jelentéstartalmat magukban hordozó” (2), „társas tevékenységek” (3) „rítusként értelmezhetőek és elemezhetőek”.²² A rítusoknak eszerint a felfogás szerint

¹⁷ Lásd Emma CREWE: *Lords of Parliament. Manners, Rituals and Power* (Manchester: Manchester University Press, 2005); Emma CREWE – Marion G. MÜLLER (eds): *Rituals in Parliaments: Political, Anthropological and Historical Perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main – New York: Peter Lang 2006); Emma CREWE – Paul EVANS: „The Significance of Rituals in Parliament” in Cristina LESTON-BANDEIRA – Louise THOMPSON (eds.): *Exploring Parliament* (Oxford: Oxford University Press 2018).

¹⁸ Lásd pl. Douglas E. FOLEY: „The Great American Football Ritual: Reproducing Race, Class, and Gender Inequality” *Sociology of Sport Journal* 1990/2. 111–135; továbbá Mark AXELROD: *Popular Culture and the Rituals of American Football. CLCWeb: Comparative Literature and Culture*. 2001/1.

¹⁹ Ray B. BROWNE (eds.): *Rituals and Ceremonies in Popular Culture* (Bowling Green: Bowling Green University 1980).

²⁰ Császai Lajos: *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete* (Budapest: Osiris 2002).

²¹ NEULINGER Ágnes: „Világi rítusok, családi rítusok. Szakirodalmi áttekintés” *Szociológiai Szemle* (2013/3). 102–120.

²² NEULINGER (44. lj.) 109.

csak egy kisebb részét alkotják a vallási rítusok; nagyobb részük *világi rítusnak* minősül.

De valóban rítusnak, világi rituálénak tekinthető-e a Mint-a-Parlament elnevezésű játékos oktatási esemény? És ha igen, miért, mi alapján? Mi szól e megállapítás mellett, mi támasztja alá ezt az értelmezést?

Már a terepmunka során érzékelhető volt, hogy ami ott, aznap történik, az részben más, *részben több*, mint szórakozás és ismeretszerzés. A részt vevő fiatalokon látszott, hogy a helyzet igen erőteljes hatást gyakorol rájuk. Viselkedésük sajátos átszellemültségről tanúskodott. A rendezvényen részt vevő megfigyelőként – kísérő tanári státuszban – jelen levő szerző számára eléggé egyértelműnek tűnt, hogy a szimulációba bekapcsolódott hallgatók nem ott, nem úgy, és nem azt teszik, ahol, ahogy, és amit egyébként „játék” és „tanulás” címen szoktak.

A terepen szerzett benyomásokat az esemény után másfél hónappal (2022. július 6-án) készített csoportos interjún elhangzottak is megerősítették. A beszélgetés során az alanyok többsége a rendezvény helyszínén állt „felemelő érzésekről” számolt be. Voltak, akik az „épület varázsát”, míg mások az esemény „ünneplényességét” említették, de abban mindannyian egyetértettek, hogy a szituáció különlegességét a helyszín és tevékenység összekapcsolódása adta. Többen kiemelték, mennyire meghatározó élmény volt számukra, hogy nem egyszerű látogatóként, „turistaként” érkeztek, hanem feladattal léptek be az Országházba. Olyan feladattal, amit bár maguk is „szerepjátékként” és „szakmai-képzési gyakorlatként” értékelték, valahogy *annál mégis többnek, mintegy önmagán túlmutató jelentőségűnek éltek meg.*

Az esemény kontextusát feltáró adatgyűjtés további adalékokkal szolgált az elméleti sejtések megerősítéséhez. Kerekes Margit és András Réka cikkéből²³ kiderült, hogy a Mint-a-Parlament elnevezésű oktatási program keretében közel tíz éve kerül sor játékos oktatási szimulációkra. Az események kiszámítható rendszerességgel (félévente) követik egymást, és előre meghatározott, egységes koreográfia szerint zajlanak.

A kutatás ezen pontján már mind az antropológiai szemlélet, mind a *grounded theory* metódusa alapján sor kerülhetett a vizsgált eset elméleti keretbe helyezésére. Az elméleti keretet a *világi rítus* fentiekben vázolt fogalma, valamint a rítusok formai jellemzőiről Neulinger Ágnes által²⁴ Moore és Myerhoff²⁵ nyomán adott összegző jellemzés adta. Eszerint a rituálék (vagyis mind a vallásos, mind a szekuláris jellegű rítusok) definitív jegyei az alábbiak:

„Valamilyen

– *alkalom, tartalom, forma, vagy ezek kombinációjának ismétlődése;*

²³ KEREKES-ANDRÁSI (1. lj.) 159–170.

²⁴ NEULINGER (44. lj.) 105–106.

²⁵ SALLY F. MOORE – BARBARA G. MYERHOFF: „Introduction. Secular Ritual: Forms and Meanings” in Sally F. Moore – Barbara G. Myerhoff (eds.): *Secular Ritual* (Assen: Van Gorcum & Comp 1977) 3–24.

- *aktív részvétel, amely elsősorban nem spontán magatartást jelent, hanem valamilyen szerepnek a betöltését, átélését;*
- *tevékenység, amely szervezett rendben, előírások szerint zajlik, megszabott kezdéssel és befejezéssel;*
- *sajátos viselkedés és szimbólumhasználat révén valósul meg;*
- *figyelmet és koncentrációt igényel;*
- *a csoport számára jelentéssel bíró társadalmi üzenetet rejt magában.*²⁶

Nézzük, megfelelt-e a vizsgált tárgy az elméleti keretnek. Annak eldöntésére, hogy valóban rítusnak, azon belül világi rituálénak tekinthető-e a Mint-a-Parlament, a mintázat-illesztés (*pattern matching*) eljárása tűnt a legcélravezetőbbnek. Ez a kvalitatív kutatási módszer egy előzetesen (tehát már a kutatás kezdete előtt is) adott elméleti mintázat és egy ténylegesen megfigyelt empirikus mintázat egyezésének mértékét képes kimutatni.²⁷ Bár a kutatás folyamatában a terepen szerzett észleleteké volt az időbeli elsőség, az egyre erősödő sejtések igazolására a mintázat-illesztés a kutatás későbbi fázisában, mintegy visszamenőlegesen is alkalmazható volt. A résztvevő megfigyelés emlékezetben megőrzött benyomásai és gazdag jegyzetanyaga, a csoportos interjú elektronikusan archivált szövege, valamint a forrásfeltáró-információgyűjtő olvasással szerzett ismeretanyag így egyben vizsgálhatóvá vált. Lássuk a mintázatillesztési eljárás eredményét!

A Mint-a-Parlament esetében az *alkalom* (a „tavaszi ülészaknak” nevezett rendezvény és az „őszi ülészaknak” nevezett rendezvény), a *tartalom* (a törvényhozás oktatási célú modellezése), és a *forma* (az egyetemista csapatok által szabadon megalkotott frakciók játékos vetélkedése) egyaránt ismétlődő jellegűnek tekinthető.²⁸ A terepmunka során empirikusan megfigyelt konkrét szimuláció nem egy önmagában álló, egyedi esemény volt, hanem egy eseménysorozat része, egy oktatási program egyik foglalkozása. A 2022. május 12-én ténylegesen lezajlott rendezvény *ciklikusan ismétlődő* alkalmak sorozatába illeszkedett. A nap során lényegében *ugyanaz a tevékenység* ment végbe, mint a korábbi alkalmakkal. A tevékenység *helyszíne, szabályai, társas keretei* nagyrészt ugyanolyanok voltak, mint azt megelőzően.²⁹ A (vallásos és világi) ünnepi rítusokhoz, a pünkösdhöz vagy a születésnapokhoz hasonlóan tehát nagyjából ugyanabban az időpontban, ugyanaz, ugyanúgy történt.

Az esemény lényegi eleme a jelen levő fiatalok *aktív részvétele*. Ez azonban *nem spontán magatartást jelent*, hanem a szerepszerű viselkedést. A szimuláció keretei

²⁶ NEULINGER (44. l.) 105–106.

²⁷ Lásd erről bővebben SINKOVICS Noémi: „Pattern matching in qualitative analysis” in Catherine CASSELL et al. (ed.): *The SAGE Handbook of Qualitative Business and Management Research Methods* (Thousand Oaks: Sage 2018) 468–485.

²⁸ Persze történtek kisebb változások. Az eredetileg kétnapos rendezvény egynapos lett, a tárgyalandó törvényjavaslat kiválasztása pedig nem internetes szavazás útján, hanem az Országgyűlés Hivatalának munkatársai által adott előzetes szakmai véleményezés alapján zajlik. KERÉKES–ANDRÁSI (1. l.) 165–168.

²⁹ Mindezek alátámasztására lásd KERÉKES – ANDRÁSI (1. l.) 155–168.

közt tett (illetve a szimuláció keretei közt értelmezhető) megnyilvánulások éppúgy bizonyos *szerepek betöltését és átélését* foglalják magukban, mint a szimuláción kívüli társadalmi valóságban véghez vitt (illetve a szimuláción kívüli valóságban értelmezhető) cselekedetek. A résztvevők a játék során az általuk kidolgozott frakcióprofilnak, valamint a parlamentben elfoglalt pozíciónak megfelelően viselkedtek. Kormánypártiként vagy ellenzékiként, valamely ideológia elkötelezett híveként, vagy egy adott szakpolitikai álláspont elszánt védelmezőjeként nyilvánultak meg. Szavaikban és gesztusaikban egyaránt felvették a politikus, az országgyűlési képviselő, a vezérszónok vagy a bizottsági elnök szerepét. Ugyanakkor a játékon kívül, a tényleges társadalmi valóságban sem egyénként, és kedvük szerint cselekedtek, hanem nagykorú, felelős magyar állampolgárként, egyetemük, városuk, képzési szakuk és jövődő szakmájuk képviselőjeként, csapatuk tagjaként. A terepmunka tapasztalatai, valamint a csoportos interjú során elmondottak szerint ez utóbbiak éppen úgy mélyen átélt és ténylegesen betölteni kívánt szerepek voltak számukra, mint a játékon belüliek.

A nap során a játékos, tapasztalati tanulási tevékenység végig *szervezett rendszerben, előírások szerint zajlik, megszabott kezdéssel és befejezéssel*. Az eseménynek szoros, percre beosztott, és a résztvevők számára előre kiadott programja van a reggel 8.30-as érkezéstől a délután 16.00 órás programzáró közös fotózkodásig. Mind az egyes programpontok sorrendje (plenáris ülés általános vitával, bizottsági ülés részletes vitával, frakcióülés, zárószavazás és sajtótájékoztató), mind az azokon elvárt magatartás erősen kötött, szabályozott. A helyszínen szerzett tapasztalatok teljes mértékben ezt tükrözték.

A rendezvény *sajátos viselkedés és szimbólumhasználat révén valósul meg*. A szimulációban részt vevő egyetemisták a nap során olyasmiket tesznek, amit egyébként, a hétköznapokban, bevett tevékenységeik sorában rendre nem szoktak: törvényjavaslatot tárgyalnak, módosító indítványokat szövegeznek, szónokolnak, szót kérnek, szót adnak, hozzászólnak, bizottsági ülést vezetnek, tapsolnak és szavaznak. Mindezt egy kiemelt jelentőséggel bíró szimbolikus térben, az Országházban. Egy olyan épületben, amely már elnevezésével is arra utal, hogy az egész ország jelképes „Otthonának” számít; hogy a teljes lakosság igényeinek, minden magyar állampolgár akaratának képes szimbolikusán otthont nyújtani. Egy olyan ülésteremben, amelyben az elnöki emelvény mögött Magyarország 1874 és 1915 között hivatalos („angyalos”) középcímere³⁰ látható a hozzá kapcsolódó egykori társországok címereivel³¹, és amelyet két oldalról az egykori magyar uralkodócsaládok³² címerei fognak közre; ahol az elnöki emelvény fölött hat allegorikus szoboralak hivatott hat erényt jelképezni.³³ A rendezvény tehát egy eredetileg, illetve

³⁰ A középcímer 1915-ben módosult.

³¹ Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Fiume.

³² Árpádok, Anjouk, Hunyadiak, Jagellók, Szapolyaiak, Habsburgok.

³³ A www.parlament.hu ismertetője szerint az ily módon, szimbolikus-allegorikus formában megtestesített hat eszményi erény (balról jobbra haladva) a Tudomány, a Lojalitás, a Bőség, a Jótékonyosság, az Igazság, és a Hit.

eredendően szimbolikus tér³⁴ használatával zajlik. A szimbolikus tér használata ráadásul szimbolikus térfoglalással³⁵ is együtt jár, hiszen a szimuláció résztvevői beülnek a padosorokba, felmennek a pulpitusra, sőt még az elnöki emelvényt is birtokba veszik. A játékos oktatási esemény során emellett sor kerül két rendkívül erős tárgyi szimbólum használatára is. Az egyik a szavazógép, amely a parlament(arizmus) és a képviseleti demokrácia központi jelentőségű, számos jelentést magába sűrítő jelképe.³⁶ A másik a házelnöki csengő, amely a szabályok betartatásában, a felügyeletben és a rendre utasításban megjelenő hatalmat szimbolizálja.³⁷ A szimulált helyzetben véghezvitt tevékenység különlegessége, egyedisége, és a folyamat szimbólumokkal gazdagon átszőtt jellege mind a terepmunka során világosan érzékelhető volt, mind a csoportos interjúban többször említésre került.

A szimulációban való részvétel komoly *figyelmet és koncentrációt igényel*. Ezt a legjobban talán azon lehetett lemérni, hogy a jelen levő fiatalok az ülések során feltűnően ritkán, és olyankor is csak rövid ideig nézegették-nyomogatták a telefonjaikat. A korosztályra jellemző mértéktől jócskán elmaradó – időkitöltő, unaloműző, és impulzusereső – digitális eszközhasználat a fókuszált jelenlét egyik biztos indikátorának tekinthető. Ugyancsak a rendezvény összpontosítást igénylő jellegét mutatja, hogy a résztvevők a nap végére érzékelhetően elfáradtak, kimerültek: többen lekókadó, tenyerükbe támasztott, vagy éppen padra hajtott fejjel hallgatták a zárószavazást megelőző, utolsó felszólalásokat.

Végezetül pedig mind a terepmunka során megállapítható volt, mind a csoportos interjú felvetéseiben visszaköszönt, hogy az esemény *mélyebb jelentéssel bírt* a résztvevők számára. A történetek értelmezésre, a tanulságok levonására részben a záró felszólalásokban, részben a sajtótájékoztatón került sor. Azok a hallgatók, akik ezen túlmenően interjúalanyként is megszólaltak, további reflexív megállapításokat is tettek erre vonatkozóan. Hogy pontosan mi volt a rendezvény szélesebb kör számára érvényes, *társadalmi üzenete*, abban nem mutatkozott egyetértés, de hogy hordozott ilyesmit, arra nézve már igen. Voltak, akik elsődlegesen *orientáló* jellegű, a demokratikus és parlamentáris értékek fontosságát hangsúlyozó, illetve az azok melletti elköteleződést segítő és erősítő üzenetet érzékeltek. Mások inkább *motiváló*, további cselekvésre sarkalló jelentést olvastak ki a játékos oktatási folyamatból. Számukra a fő üzenet az volt, hogy egy politikai közösség ügyeinek inté-

³⁴ Lásd erről A. GERGELY András: „A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátelés és politika a kilencvenes évek elején” in Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról* (Budapest: Scientia Humana 1997) 287–303.

³⁵ Vö. A. GERGELY (32. lj.).

³⁶ A szimbolizációs viszony nemcsak a technikai berendezés, hanem azt ezt jelölő kifejezés esetében is létezik. Ám míg a tárgyi szimbólum alapvetően semleges megjelenítője a képviseleti demokrácia többségelvű döntéshozatali mechanizmusainak, addig a „szavazógép” mint metafora már pejoratív élű. Alkalmazása a parlament (adott erőviszonyok közti) működésének kritikáját foglalja magában: a kezdeményezőképeség, az önállóság, a hitelesség hiányára utal, illetve ezzel párhuzamosan a pusztán formális működés, a személytelen bürokratizmus, és a „kézivezéreltség”, az irányítottság jelentéstartalmait hordozza.

³⁷ Vö. Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története* (Budapest: Gondolat 1990).

zése korántsem egyszerű feladat, az ahhoz szükséges kommunikációs-, ügyviteli és döntéshozatali kompetenciák elsajátítása pedig célirányos tanulást és/vagy gyakorlást igényel. A jogszabályi formát öltő döntések átgondoltsága, szakpolitikai megalapozottsága érdekében tehát mind az állampolgároknak, mind a jelenlegi és jövődöbéli politikusoknak fejleszteniük kell tényleges gyakorlati közeleti tudásukat. Megint mások számára leginkább *legitimáló* üzenetei voltak az eseménynek. Az ezt hangsúlyozó vélemények szerint a szimuláció ékes tanúbizonysága volt annak, hogy a demokrácia jelenlegi, parlamentáris képviselőre épülő formája nem véletlenül alakult ki. Sőt a kisszámú választott tisztségviselő által végzett döntéshozatalra és jogszabályalkotásra épülő rendszer a realitásokkal számot vető, számos szempontból indokolt, és megfelelő szisztéma. Az idesorolható megszólalások visszatérő eleme volt, hogy a törvényhozás modellezése éppen azt mutatja meg, miért nem működhet a „mindenkit” bevonni kívánó, teljes és közvetlen részvétellel épülő demokrácia.

A mintázatillesztési eljárás eredménye alapján a vizsgált tárgy megfelelt a választott elméleti keretnek. Indokolt és megalapozott tehát világi rítusról beszélni mind a helyszínen ténylegesen megfigyelt rendezvény, mind az oktatási program egésze kapcsán. Sőt a két megállapítás egyenesen feltételezi egymást. A konkrét esemény nem önmagában, hanem éppen annak folytán tekinthető rituálisnak, hogy az oktatási program ritmikusan ismétlődő képzési alkalmainak eseménysorába illeszkedik. Másrészt maga az oktatási program sem más, mint a félévente esedékes alkalmak, a szigorú koreográfia szerint zajló játékos szimulációk rendszeres ismétlése. Csak annyiban és addig tekinthető tehát rituálisnak, amennyiben és ameddig az egyes alkalmak ciklikusan követik egymást, és kiszámítható rendben, azonos előírások szerint zajlanak. A Mint-a-Parlament rítusként való értelmezése kapcsán tehát éppen olyan kulcsfontosságú mozzanat a rész-egész viszony, mint a húsvét, vagy a halloween esetében. A Mint-a-parlament (mint oktatási program) rítusa és *egy* Mint-a-Parlament (mint egy adott napon végbemenő konkrét képzési esemény) rituáléja éppen úgy egymásba mosódik, és egymásból nyeri létét, mint *A* húsvét és *egy* húsvét, *a* halloween és *egy* halloween.

Mindez a kutatás eredményessége szempontjából szerencsés módon visszamenőleg is igazolta a kis elemszámú kutatási stratégiát. Bár a terepmunka időpontjában ezt még nem lehetett előre tudni, és önmagából az antropológiai megközelítésből sem következett egyenesen, az esemény rituális jellegének több fázisban és több módszer alkalmazásával történt megállapítása komoly fegyvertényvé vált a kutatás érvényességét, megbízhatóságát, mintavételi logikáját, és – tartalmi, nem pedig statisztikai – reprezentativitását illetően. A rítusok vizsgálatában ugyanis, azok lényegi vonásaiból következően, akár egy eset részletes és alapos megfigyelése is komoly hozzáadékkal bírhat a jelenség egészének megértése szempontjából. Aki vett már részt *egy* családi karácsonyi ünnepségen, az nagyjából képet tud alkotni *a* karácsonyi ünnepségekről. Sőt ha egy másik, évekkorábbi vagy későbbi alkalmon lett volna jelen, a főbb tartalmi, formai és procedurális elemek akkor is jó eséllyel megegyeztek volna az általa megtapasztaltakkal. Nem

túlzás tehát azt állítani, hogy már *egy* random Mint-a-Parlament rendezvény rituális mozzanatainak vizsgálatával komoly lépést tehetünk a teljes Mint-a-Parlament rendezvénysorozatot általában jellemző rituális vonatkozások feltérképezése felé.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kutatás koncepciója szerint a Mint-a-Parlament elsődlegesen, pláne kizárólag rítusként lenne megragadható. A Mint-a-Parlament elsődlegesen egy állampolgári kompetenciákat fejlesztő, gyakorlati és élményalapú tanulást lehetővé tévő játékos oktatási folyamat. Ez volt a helyszínen megfigyelt esemény manifeszt, szándékolt, explicit célja és rendeltetése. Ugyanakkor a kutatás egymást követő fázisai során fellelhetővé és feltárhatóvá vált a látens, nem feltétlenül szándékolt, implicit, rituális működésmód is. A láthatóban a rejtettet, az újban a régít, a praktikusban a szimbolikusát kereső-kutató antropológiai szemlélet számára ráadásul ez tűnt igazán izgalmasnak. A játékos tanulást célzó szimuláció mélyén megbúvó rituális mozzanatok interpretatív elemzése képezte tehát a vizsgálat továbbhaladásának fő csapásirányát.

3. Az átváltozás rítusa: farsang a parlamentben

Miután kialakult az elméleti keret, és a mintázatillesztés eljárása nyomán megalapozottá vált a Mint-a-Parlament rítusként való értelmezhetősége, a kutatás interpretatív fázisának az volt a fő kérdése, hogy a megvizsgált esemény (és az abban tükröződő tágabb eseménysor) *milyen típusú* rituáléként jellemezhető. A rítusok tipizálásával foglalkozó igen gazdag szakirodalom támpontjai³⁸ mentén haladva, majd a terepmunka, a kontextusfeltáró/ismeretbővítő olvasás, és a csoportos interjú adatanyagát ismét átfésülve formálódott ki az az értelmezés, amely az átalakulás mozzanatát tekintette elsődleges jelentőségűnek.

A Mint-a-Parlament keretei között kétféle (rituális) átalakulási folyamat is lejátszódik. Az első inkább a rendezvény „játékos” aspektusához kötődik, míg a második inkább annak „oktatási-tanulási” oldalához kapcsolódóan megy végbe, ám mindkettő esetében fontos összetevő az *utánzás*. A szimuláció részét és egyik fő módszertani eszközét képező *szerepjáték* ugyanis voltaképp *utánzás általi ideiglenes átalakulás*: a részt vevő fiatalok egy napra a „politikusok bőrébe bújva” másolják, mímelik, imitálják azok tevékenységét. A szimuláció célját képező tapasztalati alapú *tudásszerzés* ugyanakkor *utánzás útján való tartós átalakulás*: az egyetemi hallgatók azáltal, hogy ugyanazon a helyszínen, ugyanolyan szabályok és előírások közepette ugyanazokkal a nehézségekkel és dilemmákkal kénytelenek megbirkózni, mint a tényleges döntéshozók, (nagyjából) ugyanazokra az ismeretekre, belátásokra, és kompetenciákra tesznek szert. Az utánzásos átalakulás az első esetben inkább átváltozási, míg a második esetben inkább átmeneti rítusnak

³⁸ Pl. GENNEP (12. lj.); STEVENSON (12. lj.).

tekinthető.³⁹ Az előbbi esetében tehát a változás átmeneti, és csak a szimuláció keretei között értelmezhető. Modellértékű analógiája a *farsang*. Utóbbi esetében a változás tartós, a (társas) státuszváltozás mellett (belső-szellemi) állapotváltozást is magában foglal, és „játékon” kívül, a tényleges társadalmi valóságban is végbemegy. Modellértékű analógiája a *beavatás*.

Az interpretatív elemzés alaptézise tehát az, hogy a Mint-a-Parlament *farsangi* rituáléként, illetve *beavatási* rítusként (is) értelmezhető. Leírni és elemezni azonban jelen kutatás módszertani eljárásaival csak az előbbit lehet. Esetünkben ugyanis nem pusztán státuszváltozással járó „beavatásról”, valamely közösség, csoport, vagy testület tagságának formális elnyeréséről van szó, és nem is fizikai-testi szinten is végbemenő állapotváltozásról, hanem olyan belső, szellemi állapotváltozásról, amely a rendelkezésre álló eszközökkel nem, vagy csak igen bizonytalan módon detektálható. A tudás mibenléte, megszerzésének ténye, módja és mértéke az oktatáskutatás módszertani eszköztára számára is komoly kihívást jelent. Ennek antropológiai párhuzama, a misztikus tanokba történő beavatás megtörténte pedig az átadott tudás elzárt, ezoterikus jellegéből adódóan csakis a már beavatottak részéről ellenőrizhető, igazolható vagy cáfolható. Vagyis – kibontva az analógiát – legfeljebb egy politikus, egy parlamenti képviselő, és tényleges döntéshozó tudná ténylegesen megítélni, hogy a törvényhozást modellező játékos oktatási eseményen részt vett fiatalok közül ki, és milyen mélységben tett szert a szűk kör által birtokolt speciális tudásra. Csakis ők tudják ugyanis, hogy melyek azok a mélyebb belátások, titkos fogások, trükkök és technikák, amelyek ezt a tudáskészletet alkotják. És mivel ezt a tanulmányt nem egy egykori, vagy jelenlegi parlamenti politikus jegyzi, ezért az elemzés mostantól kizárólag a külsődleges formákban és jelekben jól tetten érhető utánzásos átalakulásra, vagyis a farsangi rítusra fókuszál.

A farsang rítusa az átváltozás, az önmagunkból való kilépés, és a mássá válás lehetőségét teremti meg – rendszeres időközönként, ismétlődő jelleggel, ám pusztán átmenetileg, korlátozott időtartamra. A farsang lényegi mozzanata a beöltözés: a jelmez, az álarc, a maskara felöltése. A rítus résztvevői ezáltal hagyják maguk mögött saját (társadalmi és személyes) énjüket, és veszik fel *valaki más*, vagy bizonyos esetekben, transzcendens erők, túlvilági lények, szellemek, démonok, szörnyek bőrébe bújva, *valami más* alakját. A beöltözést többnyire kíséri, illetve kiegészíti valamiféle megmutat(koz)ás is: az átváltozás demonstrálása egy adott közösség, vagy közönség előtt. A farsang fontos összetevője a résztvevők felvonulása. Identitásuk átmeneti megváltozását az általuk viselt különleges maszkok és ruhák színes kavalkádja teszi mások számára is érzékelhetővé – azaz társadalmi szinten is valóssá, ténylegessé, vagy egy adott játékos keretben elfogadhatóvá, tudomásul vehetővé. Az öltözék ezekben a rituálékban erőteljesen szignalizált: sűrített jelentéssel és kiemelt jelentőséggel bír. A ruházat túllép pusztán prak-

³⁹ Lásd ehhez GENNEP (12. lj.).

tikus, illetve esztétikai funkcióján, és az azonosságot kifejező, sőt hordozó eszközé, az identitás szimbolikus-metaforikus megjelenítőjévé lényegül át. A rituálé kontextusában azáltal, hogy az öltözetet látjuk, magát az ént érzékeljük. A hétköznapi napokban viselt ruhadarabok levetése, lecserélése éppen ezért a tartós és tényleges azonosság felfüggesztésének, félretevésének gesztusát valósítja meg, míg a farsangi öltözet az átmenetileg felvett új, másfajta identitás jelentését hordozza.

Elsőre talán túlzásnak, vagy teoretikus túlínterpretálásnak tűnhet a Mint-a-Parlament kapcsán farsangi rítust emlegetni. Ám több fontos tényező akad, amely megalapozottá, legitimé, és érvényessé teszi ezt az értelmezést. Nézzük most ezeket.

Kerekes Margit és András Réka korábban már idézett cikkéből az derül ki, hogy a szervezők kifejezetten fontos, sőt elsődleges célnak tekintették a rendezvény farsangi-rituálászerű működését. Mint írják, az egész oktatási folyamatot úgy tervezték meg, és úgy építették fel, hogy az „nagyban segítse” a hallgatók „szerepjátását”, „beleélését”, és megteremtse a szükséges körülményeket, hogy a jelentkezők „egy napra” „valóban” „képviselőkké válhassanak”.⁴⁰

A terepmunka idején kifejezetten szembeűnő volt, hogy az eseményen részt vevő egyetemi hallgatók szinte kivétel nélkül az adott korosztály hétköznapi viselkedésétől jelentősen eltérő öltözetben érkeztek az Országházba. A szimuláción jelen levők túlnyomó többsége inget, vagy blúzt viselt; ehhez jellemzően szövetnadrágok, illetve – általában sötétebb anyagú – szoknyák társultak. Sokan viseltek zakót, és/vagy nyakkendőt, illetve öltönyt; egyrészes/egybeszabott (női) alkalmi ruhát, vagy blézert, illetve kosztűmöt. A lábbelik zöme inkább elegáns, semmint kényelmes és sportos darab volt. Úgy tűnt tehát, hogy a résztvevők öltözéke más is, és több is volt a megszokottnál; hogy valóban szignalizálódott, speciális jelentések hordozójává vált, és ezáltal szert tett egy speciális (többlt)funkcióra.

A karakteres, és – stílusát, illetve jellegét tekintve – szinte egységes ruházat ugyanakkor nem magyarázható pusztán azzal, hogy a jelen levő fiatalok a helyhez, illetve az alkalomhoz illő megjelenésre törekedtek. Az Országház épületébe való belépés önmagában nem követeli meg semmiféle *dress code* követését – az ott megforduló egyszerű látogatók, illetve az ott dolgozó alkalmazottak zöme ennek megfelelően teljesen átlagos, hétköznapi ruhadarabokat visel. A szimuláció szervezői részéről sem jelent meg konkrét, egyértelmű, explicit előírásaként, hogy a jelentkezők „elegáns” öltözékben érkezzenek az eseményre. A szignalizált, üzenetértékű ruhaválasztás tehát jelentős részben a helyzethez (a játéksituációhoz) való igazodás, illetve a felvett szereppel való azonosulás eredményének tekinthető.

A helyszínen szerzett észleletek mélyebb rétegeit kibontva azt mondhatjuk tehát, hogy Mint-a-Parlament egyetemista résztvevői esetében a „kiöltözés” egyben *beöltözés* is volt. Hétköznapi ruházatuk elhagyása, és különleges, ritkán viselt ruhadarabokra való lecserélése a hely és az alkalom farsangi kontextusban való

⁴⁰ KEREKES–ANDRÁSI (1. lj.) 157.

értelmezését, a helyzet és a szerep irányából való felfogását (is) tükrözte. A csoportos interjú egyik alanya is azt említette egyik meghatározó élményeként, hogy milyen remek érzés volt „öltönyben járni-kelni a Törvényhozás Házában”.

A jelen levő fiatalok ruházata tehát arra utalt, hogy a szimuláció idejére az esemény farsangi-rítusszerű logikáját felismerve és követve „politikugúnyába” bújtak. Öltözködésük hűen tükrözte a parlamenti képviselők jellemző(nek vélt), tipikus(nak tekintett) konvencionális megjelenését.

A „maskarájukra” vonatkozó, helyszínen tett megfigyelésekből éppen ezért érdekes következtetések adódnak a *parlamenti képviselői identitással kapcsolatos elképzelésekre és hiedelmekre nézve*.

Ezeknek a képviselői létre vonatkozó elgondolásoknak az egyik rétegét a „*parlamenti politikus mint egyenruhás ember*” sémája képezte. Az egyenruha ebben az esetben tágan, egy adott csoport tagjainak (közel) azonos megjelenést kölcsönző ruházatként értelmezendő, amelynek célja a kollektív-testületi identitás kifejezése. A terepen szerzett észleletekben ez a mozzanat igen erősen visszaköszönt: világosan érzékelhető volt a résztvevők egyedi öltözkékének szinte egységes stílusú és jellegű ruhadarabokkal való felváltása. A megfigyelések nyomán érvényesnek tűnik az az interpretáció, amely szerint a résztvevők számára a képviselői lét elsősorban egy nagyobb egység részévé válást, illetve egy szakmai csoport, egy hivatásrend, és/vagy egy párt tagjaként való tevékenykedést foglal magában.

A képviselői léttel kapcsolatos elképzelések és elvárások másik rétegét a „*parlamenti politikus mint jól öltözött ember*” sémája adta. Ez is jól kiolvasható volt a – minden bizonnyal – drágább, kényesebb, és egyben elegánsabbnak minősülő ruházat helyszínen megfigyelt dominanciájából. A jelenlegi hazai kulturális és társadalmi kontextus sajátosságainak figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a mai Magyarországon a „jólöltözöttségnek” a fent leírt ruhadarabok viselésében megnyilvánuló formái elsősorban a komolyság és felelősségteljesség, a professzionalizmus, a magasabb társadalmi státusz, az elegancia, az ünnepélyesség, illetve a konformizmus jelentésrétegeit hordozzák.

Érdekes, hogy a terepmunkás kutatás időpontjában senki sem akadt a nagyjából száz részt vevő között, aki fiatalos, sportos, alacsonyabb státuszt kifejező, vagy kifejezetten nonkonform megjelenést választott volna és – példának okáért – lázadó, farmeres-fülbevalós-bördzsekis parlamenti politikussá vedlett volna át. De nem tűntek fel demonstratívan, egy adott frakció minden tagja által „otthon felejtett” nyakkendők, nem jelentek meg extravagáns frizurák, kockás ingek, azonos színű és/vagy azonos emblémával ellátott egyenpólók sem. A résztvevők tehát átváltozásuk során mintha kifejezetten ügyeltek volna arra, hogy a politikai elit tagjainak konvencionális identitásjegyeit vegyék fel – és nem kreáltak semmiféle innovatív, egyedi, karakteres képviselői „jelmezt” az alkalomra. Nagy valószínűséggel azért nem, mert bár mind a helyszín, mind maga az esemény (illetve a helyzet) lehetővé tette volna számukra, szerepértelmezésük, illetve az azt mélyebb szinten meghatározó, a parlamenti-politikusi identitással kapcsolatos hiedelemrendszer nem engedte ezt.

A törvényhozást modellező oktatási program egyetemista résztvevői ugyanis, amikor parlamenti képviselővé akartak átlényegülni, és ennek érdekében az „egyenruhás” és a „jól öltözött” ember maskaráját vették magukra, egy, a fenti jelentéstartalmakkal összekapcsolt politikusképet idéztek fel, és igyekeztek életre kelteni. Egy olyan képet, amely szerint a politikai döntéshozó dolga a kollektív célok megvalósítására irányuló fegyelmezett csapatmunka, amely akár egyénisé-gének, önkifejezésének (részleges) feladását is magában foglalhatja – nem pedig az egyéni kiállásra alapozott, esetleg kifejezetten különc, extravagáns viselkedés.

Ugyanezt a gondolati fonalat továbbfejtvé felvethető, hogy a szimuláción jelen levők előzetes elképzelései, és elvárásai szerint a képviselői szerep alapve-tően komoly, felelősségteljes, professzionális törvényhozói feladatkört foglal magában, nem pedig az üléstermet elsősorban kommunikációs arénaként kezelő hozzáállást. A részt vevő egyetemi hallgatók farsangi öltözeke arra utalt, hogy átváltozásuk során a képviselői lét egy specifikus szerepretegét, a „*törvénygyárban dolgozó szakember*” figuráját igyekezzenek életre kelteni – és nem az aktivista-moz-galmár, a közösségi érdekvédő, a rendszerkritikus kívülálló, a provokátor, a poli-tikussá lett kisémbert, vagy a közéleti influencer alakját szándékoznak felvenni.

A beöltözés az utánzás egyéb formáival is kiegészült. A jelmezek mellett a fiatalok játékon belüli kommunikációjának főbb elemei, valamint a csapatok szim-bolikus önmegjelenítési eszközei (pártnevek, pártlogók, jelmondatok) is megfele-ltek az esemény farsangirituálé-szerű működésmódjának. Ráadásul ezekben is a fent leírt szerepfelfogás mutatkozott meg.

A plenáris, majd az azt követő bizottsági ülésen szerzett tapasztalatok azt mutatták, hogy a parlamenti képviselői szereppel való azonosulás nem csupán a „politikusgúnya”, hanem egyben a „*politikusstílus*” felöltését is magában foglalta. A szimuláció keretei közt folytatott kommunikáción erősen érződött, hogy a részt-vevők egy tudatosan megválasztott, „országgyűlési”(-nek tekintett) regiszterben kívánnak mozogni. A jelen levő fiatalok mind a nyelvi, mind a metanyelvi kom-munikáció terén erősen idomultak az általuk irányadónak tekintett parlamenti standardokhoz. Szókészletük és fogalmazásmódjuk a játék során éppen úgy sze-repszerűen művivé, mimetikussá, másoktól kölcsönzötté vált, mint testtartásuk, gesztikulációjuk és hanghordozásuk. Megszólalásaikban a jogi-törvényhozási szakzsargon elemei vegyültek a jellegzetes politikai-retorikai eszközökkel: szóké-pekkel, hasonlatokkal, ideológiai töltetű értékkategóriákkal, jelszavakkal. Szaba-tos fogalmazásmódra való törekvés keveredett hatásvadász elemekkel, ügyvite-li-tárgyalási hangnem elegyedett emblematikus üléstermi szófordulatokkal és debattóri fogásokkal. A megnyilatkozások, bár teljességgel nem nélkülöztek min-denféle egyediséget, összességében mégis egy kollektív beszédmódot, egy adott szakmai közösségre jellemző nyelvi stílust igyekeztek megjeleníteni.⁴¹ A résztve-vők, mint az az utánzási igyekezeteikből kiviláglott, ezt a rétegnyelvet leginkább

⁴¹ Lásd ehhez Murray EDELMAN: „A politikai nyelv formája és jelentése” in Murray EDELMAN: *A politika szimbolikus valósága* (Budapest: L'Harmattan 2004) 101–116.

a konvencionizmussal, a szakmaisággal, a komolysággal, a határozottsággal, és egy sarkosan elegáns (vagy elegánsan sarkos) hangvétellel kapcsolták össze. A fogalmi innovációk, a bevettől eltérő stíluselemek, az újszerű és formabontó kommunikációs megoldások számára ennek megfelelően szinte egyáltalán nem nyílt tér a szimuláció keretei között.

A farsangi rituálé központi mozzanatának tekinthető utánzásos átalakulás a csapatok szimbolikus önmegjelenítésében is tetten érhető volt. A fiktív pártok nevei mellőzték az üres szellemeskedést, az öncélú szóvicceket, a parodisztikus gegeket, sőt az ironikus távolságtartást is. Az elnevezésekben a hazai politikai diskurzus tényleges, valódi jelentéssel és jelentőséggel bíró kategóriái (*magyar, nemzeti, demokrata, szabad*) köszöntek vissza. A pártnevek egy része olyan kifejezéseket tartalmazott (*megújulás, jólét*), amelyek az adott frakciók értékhorizontját, célképzetét, cselekvési irányvonalát tükrözték, és amelyekből levezethető volt a szimuláció során képviselt szakpolitikai álláspont. A résztvevők mind az ülés-termi hozzászólásokban, mind a folyosói beszélgetésekben üzenetértékű jellegzetességként hivatkoztak pártjuk elnevezésére. A nap folyamán többen, és többször kiemelték, hogy a név tudatos választás eredménye, azonosulnak vele, normatív erővel bír számukra, és igyekeznek megfelelni az abban kifejeződő eszmeiségnek. A felvett szerephez társított komolyság és felelősségteljesség tehát jól tetten érhető volt a névválasztás, illetve a névhasználat mozzanataiban.

A parlamenti képviselői pozícióval összekapcsolt professzionalizmus és a konvencionizmus leginkább a pártnevek struktúrájában képeződött le. A (fiktív) szerveződések nevei többségükben – a rendszerváltás utáni magyar párttörténet egyik markáns hagyományához illeszkedve – három egymáshoz kapcsolódó nyelvi elemből álló alakzatokba rendeződtek. Ezekben az alakzatokban a politikai lokalitásra/országra/közösségre tett utalás, az értékalapú/eszmei/ideológiai elköteleződésre tett utalás, és a szerveződés típusára/jellegére tett utalás fonódott össze. Megjelent tehát a *Nemzeti*, a *Magyar*, illetve a *Szegedi* egyrészt, a *Demokrata*, az *Összefogás*, a *Megújulás*, és a *Jólét* (érdekében síkra szálló) másrészt, valamint az *Unió*, a *Szövetség* és az *Alakulat* harmadrészt. A „szakszerűen pártszerű” pártnevek ebből adódóan éppen úgy hárombetűs rövidítések alkalmazását tették lehetővé (ENJ, NMSZ, MDU, SZÖSZ), mint ahogy az a kilencvenes és kétezres évek hazai politikájában emblematikussá lett MDF, SZDSZ vagy MSZP betűszavak esetében történt.⁴²

⁴² Bár formai szempontból nem egészen, de szubsztantív tekintetben ezt a sémát követi a Fi-DeSZ pártnév is. Ebben annyi csavar található, hogy a három összekapcsolt tartalmi elem (fiatal + demokraták + szövetsége) közül az első kettő esetében nemcsak az adott kifejezés kezdőbetűje, hanem az azt követő betű is megjelenik a rövidítésben. Ezt a megoldást alkalmazta a szimuláción részt vevő ötödik, szegedi védőnő-hallgatókból szerveződött csapat a SZeVA elnevezéssel. Ennek ellentétéként fogható fel az LMP rövidítés, amely ugyan hárombetűs, ám a szerveződés mottószerű elnevezése jócskán eltér a fent ismertetett *lokalizálás + értékmeghatározás + szervezet-típus-megjelölés* sémától. A háromelemű pártnevek tartalmi-terjedelmi értelemben megnövelt, ám strukturális szempontból szinte teljesen hasonló logikát követő válfajai lelhetőek fel a FKGP, KDNP, és a MIÉP betűsorokban. Ugyanakkor a Jobbik, vagy a Mi

Kifejeződött ugyanakkor az az elgondolás is, hogy a törvényhozói szerepkör valamely nagyobb egység részeként való tevékenykedést foglal magában. A képviselőség *Együtt, Összefogva* végzett munkaként jelent meg a pártnevekben. A fiktív frakciók önmegjelenítéséből teljesen hiányzott az elkopott, negatív asszociációkat is kiváltó, emellett a pusztán formális tagság lehetőségét is magában hordó „párt” elnevezés. Ehelyett a sokkal közvetlenebb és szorosabb kapcsolatot kifejező *Szövetség, Unió, és Alakulat* megnevezések épültek be a csapatok szimbolikus ön-identifikációjába. A helyszínen megfigyelt képzési nap különleges, vélhetően teljesen egyedi jellegzetessége volt ezenfelül, hogy az egyik csapat tagjai pártjuk logójának színvilágát megidézendő, illetve egységüket, és pártjuk közös céljai iránti elkötelezettségüket demonstrálandó sárga szalagot viseltek a ruhájukra tűzve.

Bár jelen tanulmány csupán egyetlen eset részletes vizsgálatára épül, szerzője pedig éppen ezért nem nagyon vállalkozik a korábbi képzési alkalmak adatait igénylő megállapításokra, a Kerekes–Andrási cikkben közölt összesítésekre támaszkodva mégis megkockáztatható egy némileg általánosabb kijelentés. Nevezetesen az, hogy a Mint-a-Parlament program keretében zajló rendezvényeken tartós trendnek tekinthető az olyan névválasztás, amely komolyan gondolt azonosulást fejez ki, emellett fogalmi szimbolikájával, tartalmi és formai megoldásaival a valódi pártokhoz hasonlóvá maszkírozza a résztvevő csapatokat.⁴³

4. Záró gondolatok

A fentiekben láthattuk, hogy vizsgált rendezvény farsangi rítusként való értelmezése lehetővé teszi számunkra, hogy – a beöltözéses-utánzásos azonosulás mozanatának tükrében – képet alkothassunk a *parlamentari képviselői identitással kapcsolatos sémákra, elgondolásokra és hiedelmekre vonatkozóan*. Az elemzés zárásaként ugyanakkor érdemes számba venni, milyen további következtetések adódnak az eddigiekből; érdemes megfontolni, van-e egyéb markáns tanulsága a leírtaknak, és ha igen, akkor miben ragadható meg?

A legfontosabb összegző jellegű megállapítás, hogy a Mint-a-Parlament program játékos oktatási eseményei farsangi rítusként ugyan felfoghatók, leírhatók és elemezhetők, bahtyini értelemben vett *karneválként* azonban nem. Bár ezt a két kifejezést a vonatkozó irodalom többnyire szinonimaként kezeli, a fogalmi distinkciónak itt kiemelt jelentősége van. A Mihail Bahtyin által kidolgozott karneválértelmezés⁴⁴ ugyanis az „élet” „megszokott” (hivatalos) „rendjének” „átmeneti felfüggesztéseként” határozza meg a rendszeres időközönként megrendezett

Hazánk elnevezések már formailag-strukturálisan is radikálisan eltérő karaktert jelenítenek meg.

⁴³ KEREKES–ANDRÁSI (1. lj.) 158.

⁴⁴ MIHAIL BAHTYIN: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Budapest: Osiris 2002 [1965]).

össznépi beöltözős vigasságokat.⁴⁵ Mind Bahtyin, mind a Bahtyin nyomvonalán haladó más szerzők⁴⁶ számára a „feje tetejére állított világ”, az „intézményesített zűrzavar”, az átmenetileg lehetségessé váló szabályszegés, és a komolyabb következmények nélküli lázadás eszméje fejezi ki leginkább a karnevál alapkoncepcióját. A karneváli öltözék és a karneváli viselkedés mindenféle tiszteletadást mellőz: az utánczás sok esetben kifigurázás, az átalakulás pedig gyakran kifejezetten csúnya, groteszk, idomtalan, viszolygást keltő külső felöltését foglalja magában. A karneváli időszak forgatagában a normasértés, a provokáció, az eksztatikusság, és a mértéktelenség válik a normává. Az ókori, középkori és kora újkori karneválok kiemelt jelentőséget kapott a szerepek felcserélődése, a társadalmi ranglétra felborulása: a gyermekek parancsolhattak a szüleiknek, a szolgák az uraiknak. A modern karneválok esetében ez a mozzanat már kevésbé hangsúlyos; mivel a korábbi korokénál jóval kevésbé merev a státuszhierarchia, ezért az annak a fejre állításában megjelenő gesztus sem vonzó annyira. Ezzel szemben a jelenkori karneválok, mint amilyen a szilveszter, sokkal nagyobb szerep jut a mindennapi viselkedést erősen átható racionalitás átmeneti felfüggesztésének.⁴⁷

A Mint-a-Parlament működése ugyanakkor a beöltözésen kívül szinte minden ponton ellentétes a leírtakkal. Az esemény teljes mértékben „hivatalosnak” tekinthető: az Országgyűlés Hivatala az ötletgazda, a szervező és a lebonyolító. A ritualizálódott eseménysorozat tehát nem alulról, hanem felülről szerveződik és stabil intézményi keretek között zajlik. Lebonyolítása ráadásul a hivatalos eljárások lehető legpontosabb reprodukálásán alapul. A rendezvény nem köztereken zajlik, nem tömeges és nem „össznépi” jellegű. Az Országház falai között rendezett szimuláción csupán a felhívásra jelentkezett csapatok – előzetesen felmért alkalmasság alapján – megrostált köre vesz részt.

A terepen szerzett tapasztalatok emellett azt mutatják, hogy a résztvevők mimetikus, utánczó viselkedése alapvetően tiszteletadásszerű azonosulást foglal magában: tiszteletkifejezést a Parlament (mint intézmény), a törvényhozás (mint procedura), és az országgyűlési képviselőként tevékenykedő politikusok (mint egy szakma, illetve egy hivatásrend reprezentánsai) iránt. A szimuláció során felvett szerepszerű viselkedés kifejezetten a mértéktartásra, a normakövetésre, a konvencionálisra, sőt a konformizmusra épül; ráadásul kiemelt jelentőség jut a tudatosságnak, a fókuszált figyelemnek.

Az utánczások átalakulás pusztán átmeneti státuszváltással jár együtt. A szimuláció keretei között a résztvevők egy napra ugyan állampolgárból politikussá, képviseltből képviselővé, megbízóból ügynökké, a törvényekhez pusztán igazodni próbáló laikusból professzionális törvényhozóvá válnak – ám ez nem egészül ki a parlamenti képviselő (egy részének) ideiglenes, és ellentétes irányú stá-

⁴⁵ BAHTYIN (67. l.) 15.

⁴⁶ Pl. MIKE PRESDEE: *Cultural Criminology and the Carnival of Crime* (London-New York: Routledge 2000); és PETER BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában* (Budapest: Századvég 1991).

⁴⁷ PRESDEE (60. l.) 33.

tuszváltozásával. A rítussá lett esemény tehát nem foglal magában státuszszerepcsérét; nem forgatja fel, nem állítja a feje tetejére a képviseleti demokrácia struktúráját. A racionalitás elvárása sem tűnik el a játékos oktatási helyzetben; sőt, egyszerre több formában és több szinten jelentkezik (pl. hatalomtechnikai és pártpolitikai racionalitásként, szakpolitikai racionalitásként, jogtechnikai, bürokratikus és adminisztratív racionalitásként).

Az évente kétszer megvalósuló parlamenti farsang tehát egyáltalán nem transzgresszív és szubverzív karneváli rítus: sőt majdhogynem annak az ellentéte. Sokkal inkább hajaz egy általános iskolai farsangra, egy intézményes keretek között lebonyolított hasonmásversenyre, vagy egy adott művész stílusjegyeinek legpontosabb utánpótlását elváró epigonvetélkedőre, mint a Bahtyin által leírt duhaj, maskarás multságokra. Hogy a két jelenség, a két rítustípus, illetve a két logika közti különbséget még nyilvánvalóbbá tegyük, nem árt jelezni, hogy a karneváli szellemiséget a kortárs politikában leginkább a viccpártok performanszai jelenítik meg. A Magyar Kétfarkú Kutypárt korábbi tüntetési (vagy inkább tüntetésparódiái), illetve a párt „szóvivőjeként” bemutatott, csirkének öltözött párttag által „komoly” kommunikációs helyzetekben előadott kotkodácsolós megnyilvánulások valóban jól fémjelzik a groteszk külső felvételében, és a hatalommal rendelkezők kinevetetésében, gúnyos kifigurázásban megjelenő ellenállást.

A Mint-a-Parlament esetében azonban nyilvánvalóan nem erről van szó. Az esemény – látens, de azért feltárható – funkciója élesen eltér a karneváli rítusokétól. Míg azok ugyanis elsősorban a fennálló társadalmi és politikai berendezkedéssel kapcsolatos *kritika megfogalmazására*, és/vagy a társadalmi-politikai viszonyok korántsem tökéletes működése miatt *felgyűlt „gőz” kieresztésére szolgálnak*,⁴⁸ a parlamenti farsang egészen más célt szolgál. A ritualizálódott szerepjáték ugyanis oly módon nyújt lehetőséget a résztvevők számára önmaguk próbára tételére, hogy a megszerzett tapasztalatok akár egy későbbi, pályaválasztási jellegű döntés alapjául is szolgálhatnak. A politikusszerep eljátszása egyben egy tényleges munkakör kipróbálása, egy valós foglalkozás hétköznapijainak utánpótlásos átélése is. A szimuláció az erőteljes saját élményen keresztül módot ad annak kiderítésére, hogy a jelentkezők számára mennyire testhez álló a „politikuskúnnya” és mennyire fekszik nekik a „politikusstílus”. Ugyanakkor egy másik reflexiós folyamat is érvényesül: a résztvevők a hozzájuk hasonlóan politikusnak öltözött, és politikusként viselkedő többi fiataalt is látják. Ez pedig nem csupán a többiek teljesítményének megítélését, illetve önmaguk másokkal való összehasonlítását eredményezheti, de akár – a szimulációs hatás érvényesülésén keresztül – a potenciális „munkatársak” felmérését, a játék során modellezett tényleges szakmai közeg feltérképezését is. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy a Mint-a-Parlament farsangi rítusa, ha csekély mértékben is, de szerepet kap a jövőben hazai *politikuskerekutatójában és szelekciójában*. Részint azért, hogy a pályaválasztás kapcsán

⁴⁸ Lásd erről GEDEON Valéria: „Karnevál a mindennapokban” *Jogi tanulmányok* (az ELTE ÁJTK Kiadványa 2014). 364–374.

pozitív visszaigazolást ad mindazoknak, akikre illik a képviselői maskara; részint azért, hogy elijeszti mindazokat, akik nem találják otthonosnak a szerepet, és a mások által felvett stílust és viselkedést rémisztőnek, idegennek, szörnyaszkszerűnek látják.

Irodalomjegyzék

A. GERGELY András: „A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején” in Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról* (Budapest: Scientia Humana 1997) 287–303.

Mark AXELROD: *Popular Culture and the Rituals of American Football*. CLCWeb: *Comparative Literature and Culture*. 2001/1.

Mihail BAHTYIN: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Budapest: Osiris 2002 [1965]).

Robert BOCOCK: *Ritual in Industrial Society. A Sociological Analysis of Ritualism in Modern England* (London: George Allen & Unwin 1974).

Ray B. BROWNE (ed.): *Rituals and Ceremonies in Popular Culture* (Bowling Green: Bowling Green University 1980).

Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában* (Budapest: Századvég 1991)

Kathy CHARMAZ: *Constructing Grounded Theory* 2nd ed (London: Sage 2014).

Emma CREWE: *Lords of Parliament. Manners, Rituals and Power* (Manchester: Manchester University Press, 2005).

Emma CREWE – Marion G. MÜLLER (eds.): *Rituals in Parliaments: Political, Anthropological and Historical Perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main – New York: Peter Lang 2006).

Emma CREWE – Paul EVANS: „The Significance of Rituals in Parliament” in Cristina LESTON-BANDEIRA – Louise THOMPSON (eds.): *Exploring Parliament* (Oxford: Oxford University Press 2018).

Császai Lajos: *A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete* (Budapest: Osiris 2002).

Emile DURKHEIM: *A vallási élet elemi formái* (Budapest: L'Harmattan 2003 [1912]).

Murray EDELMAN: „A politikai nyelv formája és jelentése” in Murray EDELMAN: *A politika szimbolikus valósága* (Budapest: L'Harmattan 2004) 101–116.

Douglas E. FOLEY: „The Great American Football Ritual: Reproducing Race, Class, and Gender Inequality” *Sociology of Sport Journal* 1990/2. 111–135.

François FORET: „European Political Rituals: A Challenging Tradition in the Making” *International Political Anthropology* 2010/1. 55–77.

Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön története* (Budapest: Gondolat 1990).

James H. FREY – Andrea FONTANA: „The group interview in social research” *The Social Science Journal* 1991/2. 175–187.

GEDEON Valéria: „Karnevál a mindennapokban” *Jogi tanulmányok* (Az ELTE ÁJTK Kiadványa 2014). 364–374.

Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (Budapest: Osiris 2001).

Arnold van GENNEP: *The Rites of Passage* (London: Routledge: 2004 [1960/1908])

Edmund HANDBY: „Classroom Games to Teach Contemporary Political Theory” *Journal of Political Science Education* 2021/1. 23–31.

Edward F. KAMMERER JR. – Brenden HIGASHI: „Simulations Research in Political Science Pedagogy: Where is Everyone?” *Journal of Political Science Education* 2021/1. 142–147.

KEREKES Margit – ANDRÁSI Réka: „Az Országgyűlés Hivatala törvényhozást modellező ifjúsági programjai” *Parlamenti Szemle* 2020/2. 155–170.

David KERTZER: *Ritual, Politics and Power* (New Haven–London: Yale University Press, 1988).

Bradley A. U. LEVINSON: „Toward an Anthropology of (Democratic) Citizenship Education” in Bradley A. U. LEVINSON – Mica POLLOCK (eds.): *A Companion to the Anthropology of Education* (Hoboken, NJ: Blackwell 2011) 279–298.

Sally F. MOORE – Barbara G. MYERHOFF: „Introduction. Secular Ritual: Forms and Meanings” in Sally F. MOORE – Barbara G. MYERHOFF (eds.): *Secular Ritual* (Assen: Van Gorcum & Comp 1977) 3–24.

NEULINGER Ágnes: „Világi rítusok, családi rítusok. Szakirodalmi áttekintés” *Szociológiai Szemle* (2013/3). 102–120.

PÁL Gábor: „Kvalitatív esettanulmány és diskurzuselemzés” in JAKAB András – SEBŐK Miklós (szerk.): *Empirikus jogi kutatások: Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (Budapest: Osiris – MTA TK 2020). 461–475.

Mike PRESDEE: *Cultural Criminology and the Carnival of Crime* (London–New York: Routledge 2000).

Eric C. SANDS – Allison SHELTON: „Learning by Doing: A Simulation for Teaching How Congress Works” *PS: Political Science & Politics* 2010/1. 133–138

Julie SCOTT-JONES – Sal WATT (eds.): *Ethnography in Social Science Practice* (London: Routledge 2010).

SINKOVICS Noémi: „Pattern matching in qualitative analysis” in Catherine CASSELL et al. (eds.): *The SAGE Handbook of Qualitative Business and Management Research Methods* (Thousand Oaks: Sage 2018) 468–485.

Barry STEVENSON: *Ritual. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2015).

Victor TURNER: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure* (London: Aldine 2008 [1969]).

Victor TURNER: *From ritual to theater: The human seriousness of play* (New York: PAJ Publications 1982).

VICSEK Lilla: *Fókuszcsoport* (Budapest: Osiris 2006).

Zentai Violetta: „Politikai antropológia: a politika antropológiája” in ZENAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. (Budapest: Osiris 1997).